

Ա-79

ՀՀ գիտութեամբ կրթութեան նախարարութիւն

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՅԵ ԳԱԳԻԿԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԱՆՏԻՈՔԻ ԴՔՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԻՒԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1098-1268 թթ.)

Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

✓

ԲԲ-Ն

Ա. 10

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.թ. դոցենտ Գ. Ս. Հարությունյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ. Ա.Ա. Բոզոյան

պ.գ.թ. Զ. Հ. Գևորգյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2016 թ. դեկտեմբերի 27-ին, ժամը 15:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցե՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող., 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում

Սեղմագիրն առաքված է 2016 թ. նոյեմբերի 26-ին

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար՝

պ.գ.թ. Գ. Ա. Մարգարյան

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խաչակրաց պետությունների, Բյուզանդիայի և Կիլիկյան Հայաստանի պատմության անցումը արժեքը մշտապես եղել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Խաչակիրներին վերաբերող իրադարձությունների հետազոտությունն առանձնահատուկ դեր է զբաղեցնում միջնադարի պատմության շրջանակներում, քանի որ դրանք դարակազմիկ նշանակություն են ունեցել տարբեր ժողովուրդների կյանքում: Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերություններին առնչվող նյութի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում հասկանալու ոչ միայն տվյալ երկրների, այլև ողջ տարածաշրջանի պատմության մի շարք կնճռոտ հարցեր, պարզելու Արևմտյան ավատատիրական համակարգերի ու Արևելյան ավանդույթների միահյուսման հետևանքով լատին պետություններում, Կիլիկիայում ստեղծված նոր միջավայրի շատ կողմեր:

XI – XIII դդ. Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզը նկատելի փոփոխությունների ենթարկվեց առավելապես խաչակրաց արշավանքների հետևանքով: Կարելի է ասել, որ տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդները այդ արշավանքների արդյունքում բախվեցին նոր աշխարհի հետ, որը ձևավորեց միանգամայն ուրույն քաղաքական իրողություն: Խաչակիրների կողմից Արևելքում ստեղծված Եղեփայի ու Տրիպոլիի կոմսություններում, Անտիոքի դքսությունում և Երուսաղեմի թագավորությունում տարբեր մշակույթների համատեղ կեցությունը վերածնեց ոչ միայն կողմերի ընկալումները միմյանց մասին, այլև ազդեց նրանցից յուրաքանչյուրի հետագա զարգացման վրա: Ուստի օրինաչափ պետք է համարել այսպես կոչված «Ասիզների» դատաստանագրքերի ժողովածուների, ի հայտ գալը Երուսաղեմի թագավորությունում և Անտիոքի դքսությունում, որոնք վաղուց հետազոտողների կողմից դիտարկվում են որպես «միջնադարի ավատատիրական հասարակարգի առավել դասական արտահայտություններ»:

Թեև Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները հանդիսանում են խաչակրաց Արևելքի պատմության բաղկացուցիչ մաս, այնուամենայնիվ, ունեն որոշակի առանձնահատկություններ: Ի տարբերություն Եղեփայում, Տրիպոլիում և Երուսաղեմում հաստատված ֆրանսախոս արքունիքների, Անտիոքում իշխանությունը պատկանում էր հարավիտալական նորմաններին: Կիլիկիայի Հայկական պետությունը ու Անտիոքի դքսությունը եղել են սահմանակից, որով պայմանավորված՝ նրանց գոյության գրեթե ողջ ժամանակահատվածը բնորոշվում է սահմանային վեճերով, միմյանց վրա գերակայություն տարածելու փորձերով: Մյուս կողմից, Անտիոքի և Ղաշտային Կիլիկիայի խոշոր քաղաքներում ամուր դիրքեր պահպանած հունական համայնքները, այդ տարածքները կայսերական վարչակարգի ներքո միավորելու Բյուզանդիայի փորձերը իրենց կնիքն էին դնում Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմավարության վրա:

Չնայած Ատրիքում ու Պաղեստինում գոյություն ունեցած լատինական պետությունների պատմությունը հեռավոր անցյալում է, սակայն արևմտաեվրոպացիների հետ Արևելքի ժողովուրդների շփման հետևանքով առաջացած հասկացությունների, երևույթների մենք առնչվում ենք ցայսօր: Մասնավորապես հայերիս մեջ կիրառելի է «ֆրանկ» եզրույթը, որը ժամանակի ընթացքում վերաիմաստավորվելով, «եվրոպացի», «խաչակիր» նշանակությունից բացի, ձեռք է բերել կաթոլիկ եկեղեցու հետևորդ հայերի բնութագրիչ հատկություն:

Նույն հայ-խաչակրաց կապերի արդյունքում կազմավորվեց Սիրիայում, Լիբանանում, Հայաստանում և մի շարք երկրներում այժմ գործող Հայ Կաթողիկե Եկեղեցին, ընդ որում, Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակումը լատինական ծիսակարգով ուներ հեռագնա նպատակ. հայոց պետականությանը միավորել Անտիոքի դքսությունը: Սույն հարցին մանրամասնորեն անդրադարձ է կատարվել աշխատանքի երկրորդ գլխում:

Մերձավոր Արևելքում եվրոպացիների ներկայության արդյունքում ի հայտ եկած հասարակաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտների ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում հատկապես այնտեղ տիրող քաղաքական անկայունության պայմաններում: Վերջին տարիներին Սիրիայում արժանագրվող իրադարձությունները հրատապ են դարձնում խնդրո առարկա շրջանին վերաբերող պատմամշակութային արժեքների պահպանությունը: Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության գոյության ընթացքում քրիստոնյա բնակչությանը սպառնացող մարտահրավերները շատ անգամ հիշեցնում են մերօրյա իրականությունը: Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների հետնախորքի վրա անցյալի խնդիրների լուսաբանումը հնարավորություն կտա օբյեկտիվորեն վերլուծել Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցած մի շարք հարցերի պատճառները:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՆՊՍԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Աշխատանքի նպատակն է XI-XIII դդ. ընթացքում Մերձավոր Արևելքում ծավալված իրադարձությունների համատեքստում առանձնացնել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունների զարգացման ընթացքը՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրելով երկու երկրների միջև տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական բախումներն ու համագործակցության դեպքերը:

Ելնելով այս ընթացումից՝ առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները.
- Ուսումնասիրել Մերձավոր Արևելքում, և հատկապես հյուսիսային Ասորիքում, XI-XII դդ. սահմանագծում տիրող միջազգային իրավիճակը, խաչակիրների հետ հայերի հաստատած հարաբերությունների առանձնահատկությունները:

- Սկզբնաղբյուրների նորովի վերլուծությամբ ներկայացնել Անտիոքի դքսության, Բյուզանդիայի ու Կիլիկյան Հայաստանի միջև Դաշտային Կիլիկիայի համար ծավալված պայքարի ընթացքը:

- Հետազոտել ներքին և արտաքին զարգացումների նախադրյալները, ուղղությունները, որոնց արդյունքում Անտիոքի դքսության սկզբնական ավագությունը հայկական պետության նկատմամբ վերափոխվեց Կիլիկիայի թագավորության առավելություն:

- Ուսումնասիրել նորաստեղծ լատինական պետությունների հարաբերությունները կարգավորող իրավաքաղաքական մեխանիզմները: Այս համատեքստում բացահայտել հայերի, հույների, մահմեդականների և տեղացի այլ ժողովուրդների կարգավիճակը, դերը լատինական միավորներում:

- Դիտարկել աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները տարածաշրջանում՝ խաչակրաց ու վաչկատուն ժողովուրդների արշավանքների ակտիվ հետնախորքի վրա: Ըստ այդմ վերլուծել զարգացումների այն միտումները, որոնք Անտիոքի ու Կիլիկիայի հետագա գոյության համար առաջնահերթ էին դարձնում միասնական պետաիրավական համակարգի ստեղծումը:

ԱՄԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ: Աշխատանքի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1098-1268 թթ.: 1098 թ. Անտիոքում խաչակրաց դքսության հաստատումը նոր իրողության առաջ կանգնեցրեց ինչպես հյուսիսային Ասորիքի, այնպես էլ սահմանակից Կիլիկիայում բնակվող ժողովուրդներին: Հարավիտական նորմանների կողմից հիմնված պետությունը հարևանների մշտական հարվածների ներքո աստիճանաբար անկում ապրեց և 1268 թ. վերջնականապես հեռացավ պատմության ասպարեզից: Անտիոքի դքսության գոյությամբ պայմանավորված ժամանակագրական ընտրությունն ունի որոշ շեղումներ ինչպես նախորդող, այնպես էլ հաջորդող դեպքերի առումով, որոնք բխում են մի շարք իրադարձություններ ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու անհրաժեշտությունից:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ: Ըստ նշված շրջափուլերի որոշարկվել է հետազոտության առարկան, որի շրջանակներում ուսումնասիրվել է Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների որոշ ընթացքը: Ներկայացվել է Անտիոքի խաչակրաց դքսության կազմավորման նախապայմանները, այդ պետության վարած արտաքին քաղաքականությունը հյուսիսում սահմանակից հայկական պետականության հետ:

ԱՄԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրված է պատմաքննական ու պատմահամադրական վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ, որոնց հաղորդված է մեկնաբանական բնույթ: Պատմաքննական մեթոդի օգնությամբ ներկայացվել է խնդրո առարկայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող մոտեցումները և տեսակետները, որոնք հնարավորություն են տվել տարածաշրջանային իրադարձությունների համատեքստում քննության առնել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի հարաբերությունների ողջ ընթացքը: Հաճախ դիմել ենք նաև պատմական փաստերի համակցության սկզբունքին, որը թույլ է տալիս ավելի ստույգ գնահատել, թվագրել ու վերլուծել Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան հայկական պետության մասին աղբյուրներում պահպանված հաղորդումները: Թեմայի բովանդակությունից բխող ընդհանուր սկզբունքներն ու արդյունքները հանրագումարի են բերվել գիտահամադրական մեթոդի օգնությամբ, իսկ եզրահանգումները կատարվել են առկա փաստական նյութի ուսումնասիրության արդյունքում:

Կարևորելով միջգիտակարգային մոտեցումը՝ մի շարք երևույթներ դիտարկվել են նաև եկեղեցու, իրավունքի, հասարակական հարաբերությունների պատմության և աշխարհագրության տեսանկյունից:

ԱՄԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ստացված հետազոտական արդյունքները կարող են օգտագործվել ինչպես պատմության և պատմության տեսության, այնպես էլ միջազգային հարաբերությունների և քաղաքագիտության բնագավառներում: Դրանք կարող են օգտագործվել բուհական ընդհանուր և մասնագիտական դասընթացների պատրաստման համար:

ԱՄԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի խորհրդում: Ատենախոսությունը քննարկվել և պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Համաշխարհային

պատմության ամբիոնի կողմից: Ատենախոսության հիմնադրույթները հրապարակվել են հեղինակի թվով վեց գիտական հոդվածներում:

ԱՏԵՆԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ՊԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Չնայած բյուզանդագիտության, խաչակրաց պետությունների ու Կիլիկյան Հայաստանի պատմության շրջանակներում հայ և օտարազգի բազմաթիվ գիտնականներ անդրադարձել են Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների առանցքային հարցերին, այնուամենայնիվ, ատենախոսության թեման համալիր ուսումնասիրված չէ: Նրանց հետազոտություններն առավելապես վերաբերվում են հարցի առանձին դրվագների և փոխհարաբերությունները դիտարկված են XI-XIII դդ. իրադարձությունների հոլովոյթում՝ կրելով միջադեպային բնույթ: Աշխատանքում փորձ է կատարվել համակարգված ուսումնասիրության ենթարկել հիշյալ երկրների ռազմաքաղաքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը, ինչպես նաև գիտական շրջանառության մեջ դնել մի շարք իրադարձությունների զարգացման նոր տեսակետներ ու թվագրություն: Նման մոտեցումը թույլ է տվել XI-XIII դդ. ծավալված աշխարհաքաղաքական գործընթացներում առանձնացնել Անտիոքի ու Կիլիկիայի ներգրավվածության աստիճանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍՎՋՔՆԱԴՐՅՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՊՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՈՒՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: Աշխատանքի համար հիմք են ծառայել բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, որոնք ըստ լեզվական պատկանելության, բաժանել ենք հայկական, ասորական, բյուզանդական, լատինական և արաբական խմբերի:

Ժամանակի դեպքերի ու գործիչների մասին իր արժանահավատությամբ շահեկանորեն ընգծվում է երեք մասից բաղկացած Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունը»¹: Այն անդրադարձնում է Առաջավոր Ասիայում 952 թ. մինչև 1130-ական թվականների կեսերը կատարված տեղաշարժերին: 960-1270 թթ. մասին եզակի տվյալներ է պարունակում Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրությունը»²: Ֆրանկների ու հայերի փոխհարաբերությունների նկարագրություններով հագեցած են նաև Կիրակոս Գանձակեցու³, Սամուել Անեցու⁴, Վարդան Արևելցու⁵, պատմությունները: Կարևոր տեղեկություններ գնտում ենք Կիլիկիայում գրված հիշատակարաններում ևս⁶: Հայկական

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, զրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Աղայանի և Մ. Տեր-Միքայելյանի, աշխարհաբ. թարգմ., ծանոթություններ Հ. Մ., Բարթիկյանի, Երևան, 1991:

² Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

³ Կիրակոսի Գանձակեցու, Պատմություն Հայոց, աշխատ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

⁴ Սամուելի քահանայի Անեցու, Հուարմունք ի գրոց պատմագրաց, յավելումներով եվ ծանոթություններով Ա. Տեր-Միքելյան, Վաղարշապատ, 1893:

⁵ Վարդանայ Վարդապետ, Հուարմուն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, De Vardan le Grand, L'histoire universelle, Recueil des historiens des croisades (այսուհետ՝ RHC), Doc. arméniens, t. 1, Paris, 1869, pp. 431-443.

⁶ Ժ՛ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Խաչիկյան Լ. Ս., Երևան, 1950, Մանր ժամանակագրություններ (այսուհետ՝ ՄԺ) XIII-XVIII դդ., կազմ. Հակոբյան Վ. Ա., հ. 1, Երևան, 1951, հ. 2, Երևան, 1956:

աղբյուրների ցանկում են ընդգրկվում նաև որոշ լատիներեն ու հին ֆրանսերեն տարեգրություններ, որոնցից հատկապես ընգծելի է «Գործք Կիպրացոցը»⁷:

Ասորական հեղինակները հաճախ լիարժեք պատկերացում չունենալով արևմտաեվրոպական իրականության մասին, փորձում էին դրանք փոխադրել արևելյան քրիստոնեական համակարգ: Խաչակրաց թեմային առնչվող մանրամասներ պարունակում են Միքայել Ասորու պատմությունը⁸, Բար Հերբեոսի ժամանակագրությունը⁹ և Անանուն Ասորացու երկը¹⁰:

Բյուզանդական աղբյուրների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Աննա Կոմնենոսի «Ալեքսիադան»¹¹, որը գրված է դեպքերի մասնակիցների հուշերի ու արքունական փաստաթղթերի հիման վրա: Կայսրեր Հովհաննես II (1118-1143 թթ.) և Մանուել I (1143-1180 թթ.) Կոմնենոսների քաղաքականությունը լուսաբանող կարևոր աղբյուրներ են Հովհաննես Կիննամոսի «Համառոտ պատմությունը»¹² և Նիկիտաս Հոնիատեսի «Պատմությունը»¹³:

Լատինական կամ ֆրանկյան աղբյուրների շարքում առանձնանում է Գիյոմ (Ուիլիամ) Տուրացու տարեգրությունը¹⁴, որը ներկայացնում է 1095-1184 թթ. առանցքային դեպքերը: Այդ շրջանի մասին կարևոր տվյալներ պահպանվել են նաև Ույյունոդ Աժիլացու¹⁵, Ֆուլխերի Շարտրացու¹⁶, Ուոլվ Կանեցու¹⁷, Ալբերտ դ'Աքսացու (Ախենացի)¹⁸, աշխատություններում: Խաչակրաց պետությունների երկրորդ շրջանի պատմությունը նկարագրող հիմնական աղբյուրը Գիյոմ Տուրացու պատմության շարունակությունն է: «Հերակլեսի պատմություն» անունը ստացած այդ հուշարձանը մենք հանդիպում ենք և՛ որպես էթնուլի, և՛ որպես Բեռնար

⁷ Les Gestes des Chiprois, Recueil des histoires croisades, Doc. arméniens, t. 2, Paris, 1906, pp. 651-872.

⁸ Михаил Сириец, Хроника, пер. Гусейнов Р. А., Письменные памятники Востока, Москва, 1973-1979, Միխայել Ասորի, Ժամանագրություն, Երուսաղեմ, 1871:

⁹ Bar Hebraeus, The chronology of Gregory Abu'l Faraj, trans. Wallis Budge A., Oxford, 1932, reprint New Jersey, 2003.

¹⁰ Անանուն Եղեացի, Ժամանակագրություն, թարգ. և ծանոթություններ Տեր-Պետրոսյան Լ. Չ., Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12, Ասորական աղբյուրներ, գիրք Բ, Երևան, 1982:

¹¹ Анна Комнина, Алексиада, под ред. Любарской Я. Н., Москва, 1965.

¹² Иоанн Киннам, Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов, под ред. Карлова В. Н., СПб, 1859.

¹³ Никита Хониат, История, т. 1, под ред. Долоцкого В. И., СПб, 1860, т. 2, под ред. Чельцова Н. В., СПб, 1862.

¹⁴ Willermi Tyrensis Archiepiscopi, Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, RHC, Hist. occid., t. 1, Paris, 1844.

¹⁵ Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis, historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, RHC, Hist. occidentaux, t. 3, Paris, 1866, p. 231-310.

¹⁶ Foulcher de Chartres, l'Historia Hierosolymitana, par. Guizot M. F., Paris, 1825, URL://http://www.templiers.net/foulcher-de-chartres/, (21.09.2013).

¹⁷ Raoul De Caen, Faits et gests du Prince Tancrede, par. Guizot M., t. 23, Paris, 1825, Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana, auctore Rudolfo Cadomensis, ejus familiari, RHC, Hist. occidentaux, t. 3, Paris, 1866, pp. 587-716.

¹⁸ Albert D'Aix, Histoire des faits et gestes dans les régions d'Outre Mer, par. Guizot M. F., t. 21, Paris, 1824, Alberti Aquensis, Historia Hierosolymitana, RHC, roisades, Hist. occidentaux, t. 4, Paris, 1879, pp. 265-714.

Չանձապահի, և որպես նրանց համատեղ գրչին պատկանող աշխատություն¹⁹։ Անտիոքի դքսության ու Կիլիկյան Հայաստանի փոխարաբերությունների ավարտական փուլի մասին տեղեկություններ գտնում ենք ժոֆրուա դե Կիլիկարդուէնի²⁰ և ժան դե ժունվիլի²¹ պատմություններում։

Արաբերենով գրված ամենահայտնի պատմություններից մեկը Իբն ալ-Կալանիսիի «Ղամասկոսյան տարեգրությունն» է²²։ Աշխատությունը, լուսաբանելով 1097-1160 թթ. իրադարձությունները, կարևոր տվյալներ է ներկայացնում Հալեպի էմիրների, Ղամասկոսի աթաբեկների, Անտիոքի դքսության և Երուսաղեմի թագավորության վերաբերյալ։ Հաջորդ արաբ խոշոր պատմիչն Իբն ալ-Ասիրն է, որի գրչին պատկանում է «Լիակատար պատմությունը»²³։ Նրանում տեղ են գտել մանրամասներ Սոսուլի, Հալեպի, Ռումի սուլթանության, հայկական իշխանությունների, խաչակրաց պետությունների, և մասամբ Բյուզանդիայի, փոխարաբերությունների մասին։ Հիշարժան են նաև Ուսամա իբն Մունկիդի «Խրատական գիրքը»²⁴, Կամալ ադ-Դինի «Հալեպի պատմությունը»²⁵, Աբու-Լ-Ֆիդայի «Ժամանակագրությունը»²⁶։ Արաբական մյուս աղբյուրներն անհամեմատ ավելի քիչ տեղեկություններ են պարունակում թեմայի մասին։

Խաչակրաց արշավանքների նկատմամբ ֆրանսիական պատմագիտության առանձնակի վերաբերմունքը ձևավորվել է դեռևս Վերածննդի շրջանից, բայց շրջադարձային եղավ XIX դ.։ Աչքի են ընկնում հատկապես Էդուարդ Դյուլորիեի²⁷, Կիկտոր Լանգլուայի²⁸ աղբյուրագիտական գործերը, որոնք տարբեր երկրների ձեռագրապահոցներից վեր են հանել և թարգմանել խաչակրաց պետությունների ու Կիլիկիայի պատմությանը վերաբերվող բազմաթիվ թաստաթղթեր։ XI-XII դդ. Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության լուսաբանման հարցերում եզակի է Ֆերդինանդ Շալանդոնի ուսումնասիրությունը²⁹, սակայն հայերի հետ խաչակիրների առնչություններն իրական գիտական քննարկման առարկա

¹⁹ Bernard le Trésorier. Continuation de Guillaume de Tyr, par. Guizot M. F., Paris, 1824, L'estoire de Eracles empereur, RHC, Hist. occidentaux, t. 2, Paris, 1859, Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorier, par. Mas-Latrie de L., Paris, 1871, La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197), par. Morgan M. R., Paris, 1982.

²⁰ Жоффрау де Виллардуэн, История завоевания Константинополя, пер. Полоцка И. Е., Москва, 2008.

²¹ Жан де Жуанвиль, Жизнь Людовика Святого, пер. Полоцка И. Е., Москва, 2008.

²² Ибн-Каланиси, Дамасские хроники крестоносцев, пер. Гибб Г., Москва, 2009.

²³ Իբն Ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն, հատված. թարգ. և ծանոթություններ Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն., Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 11, Արաբական աղբյուրներ, գիրք F, Երևան, 1981։

²⁴ Усама ибн Мункиз, Книга назидания, под. ред. Крачковского И., Москва, 1958.

²⁵ Kamal ad-Din, Extracts de la chronique d'Alep, RHC, Hist. orientaux, t. 3, Paris, 1884, pp. 577-694.

²⁶ Աբու-Լ-Ֆիդայ, Ժամանակագրություն, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմ. Նալբանդյան Հ. Թ., Երևան, 1965, էջ 211-291։

²⁷ RHC, Documents arméniens, t. 1, par. Duleurier Édouard, Paris, 1869.

²⁸ Le trésor des chartes d'Arménie, par. Langlois V., Venise, 1863.

²⁹ Chalandon F., Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), Paris, 1900, Chalandon F., Les Comnène, Études sur l'empire Byzantin au XI et au XII siècles, Jean II Comnène (1118-1143), et Manuel I Comnène, (1143-1180), Paris, 1912.

դարձան Ռենե Գրուսեի³⁰ և Կլոդ Կալենի³¹ շնորհիվ։ Վերջին շրջանում աճել է հետաքրքրությունը Կիլիկյան Հայաստանի և խաչակրաց պետությունների միջև ձևավորված հասարակական կապերի նկատմամբ։ Ժան Ռիշարը³² ուշադրություն է հրավիրում խաչակիրների ու տեղաբնակ ժողովուրդների հարաբերություններին, իսկ Մարի-Աննա Շեվալիեի հետազոտությունները³³ նվիրված են հոգևորասպետական միաբանությունների գործունեությանը։ Հայ իշխանների դերակատարությունը նորովի քննվում է Ժերար Դեդեյանի³⁴, Կլոդ Մութաֆյանի³⁵ աշխատություններում։

Ամերիկյան ու բրիտանական պատմաբաններն ավելի հաճախ կենտրոնացած են խաչակիրների ռազմաքաղաքական կառույցների վրա։ Այս առումով նշանակալի են Բերնարդ Համիլտոնի³⁶, Սթիվեն Ռանսինգհեմի³⁷ ու Քեննեթ Սեթոնի³⁸, Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանի³⁹ ուսումնասիրությունները։

Ռուսաստանում Լատին Արևելքի խնդիրներն առաջին անգամ տեղ գտան Ֆեոդոր Ուսպենսկու⁴⁰, Ալեքսանդր Կասիլևի⁴¹ մենագրություններում։ XX դդ. 60-70-

³⁰ Grousset R., Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, t. 1, Paris, 1934, t. 2, Paris, 1935, t. 3, Paris, 1936, (հատված. թարգմ. Տեր-Պետրոսյան Լ. Ն., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 195-327), Grousset R., L'Empire du Levant: Histoire de la Question d'Orient, Paris, 1949.

³¹ Cahen C., La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940, Cahen C., Un document concernant les Melkites et les Latin d'Antioche au temps des Croisades, Revue des études Byzantines, Paris, 1971, t. 29, pp. 285-292, Cahen C., La diplomatie orientale de Byzance face à l'apoussée seljukide, Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines, Bruxelles, № 35 (1965), pp. 10-15.

³² Ришар Ж., Латинно-Иерусалимское королевство, перев. с фр. Карачинского А. Ю., СПб, 2002, Richard J., La Papauté et missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XV siècle), Collection de l'École de Rome 33, Rome, 1977.

³³ Շեվալիե Մարի-Աննա, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007, Chevalier Marie-Anna, Les réactions des ordres religieux-militaires face aux invasions mongoles au Proche-Orient, Le Bilād al-Sām face aux mondes extérieurs, Beyrouth, 2012, pp. 399-425.

³⁴ Dédéyan G., Les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1144), Thèse pour le Doctorat, t. 1-4, Paris, 1990, Dédéyan G., Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés: étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient Méditerranéen (1068-1150), t. 1, 2, Lisbonne, 2003, Dédéyan G., L'immigration arménienne en Cappadoce au XI siècle, Byzantion, 45 (1975), pp. 41-117, La Chronique attribuée au connétable Smbat, par. Dédéyan G., Paris, 1980, Dédéyan G., (dir.), Histoire du peuple arménien, Toulouse, 2007.

³⁵ Մութաֆյան Կ. Ջ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, Mutaflan Claude, L'Arménie du Levant (XIe - XVe siècle), 2 vol., Paris, 2012, Мутафян К. З., Последнее королевство Армении, Москва, 2009.

³⁶ Hamilton B., Ralph of Domfront, patriarch of Antioch (1135-1140), Univer. of Nottingham, № 28 (1984), pp. 1-22.

³⁷ Runciman S., A history of the Crusades, London-New York, t. 1, 1951, t. 2, 1952, t. 3, 1954.

³⁸ Setton Kenneth M., A History of the Crusades, t. 2, The Later Crusades 1189-1311, Wisconsin, 1969.

³⁹ Տեր-Ներսիսյան Ս. Մ., Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, հ. 2, Լոնդոն, 1969, հատված. թարգմ. Տեր-Պետրոսյան Լ. Ն., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, էջ 381-411։

⁴⁰ Успенский Ф. И., История Византийской империи XI-XV вв., Восточный вопрос, Москва, 1997, Успенский Ф. И., История крестовых походов, Москва, 2001.

ական թթ. Ալեքսանդր Զաբորովի կողմից լուրջ աշխատանք կատարվեց այդ հատուկներ գործերը համալրելու ուղղությամբ⁴²: Այստեղ կարևոր են նաև Ալեքսանդր Կաժդանի⁴³, Վալերի Ստեպանենկոյի⁴⁴, Վիադա Հարությունովա-Ֆիդանյանի⁴⁵ գործերը:

Հայրենական պատմագրության մեջ հայերի ու խաչակիրների փոխհարաբերություններն առաջին անգամ շոշափվել է Վենետիկյան Մխիթարյան միաբանության հայր Միքայել Չամչյանի «Հայոց Պատմություն»-ում⁴⁶: Աշխատության երրորդ գրքում ամբողջությամբ ներկայացվում է 1080-1375 թթ. Կիլիկիայում ստեղծված հայկական պետության պատմությունը և նրա արտաքին քաղաքականությունը: Մ. Չամչյանի գործի հետ եզակի դարձան նաև Ղևոնդ Ալիշանի կոթողային «Միսուան»⁴⁷, և Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատում»⁴⁸ աշխատությունները:

Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրությունը հատկապես մեծ վերելք ապրեց XX դ. 50-ական թթ. սկսած: Ընդ որում, եթե Գրիգոր Միքայելյանի⁴⁹, Ալեքսեյ Սյուքիայանի⁵⁰ և Սարգիս Բոռնազյանի⁵¹ հետազոտություններն առավելապես նվիրված են Հայոց պետականությանն ու տիրող սոցիալ-

տնտեսական միջավայրի լուսաբանմանը, ապա Երվանդ Քասանու⁵², Մանվել Զուլպյանի⁵³ աշխատություններն ավելի շատ միտված են Կիլիկիայի վարած արտաքին քաղաքականությունը ներկայացնելուն: Այստեղ անուրանալի են նաև Հրաչ Բարթիկյանի⁵⁴, Ազատ Բոգոյանի⁵⁵, Վահան Տեր-Ղևոնդյանի⁵⁶ գործերը, իսկ Լատին Արևելքի հետ Կիլիկյան Հայաստանի ունեցած իրավական, քաղաքական, առևտրային հարաբերությունների բազմաթիվ կողմերը բացահայտելուն օգնում են Լևոն Տեր-Պետրոսյանի⁵⁷, Գագիկ Հարությունյանի⁵⁸ և Զոհրաբ Գևորգյանի⁵⁹ ուսումնասիրությունները:

ԱՍԵՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՌԻՑԱԾՔԸ ԵՎ ՀԱՍՈՈՏ ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:
Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գիտական ուսումնասիրությունների ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված է ատենախոսվող թեմայի արդիականությունը և գիտական նորույթը, ներկայացված են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները, ինչպես նաև ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները և օգտագործված սկզբնաղբյուրների, գիտական ուսումնասիրությունների համառոտ տեսությունը:

⁴¹ Васильев А. А., Латинское владичество на Востоке. Эпоха Никейской и Латинской империй (1204-1261 гг.), Петроград, 1923, Васильев А. А., История Византийской империи, т. 2, СПб, 2000.

⁴² Заборов М. А., Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI-XIII вв.), Москва, 1966, Заборов М. А., История крестовых походов в документах и материалах, Москва, 1977, Заборов М. А., Крестоносцы на Востоке, Москва, 1980.

⁴³ Каждан А. П., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975.

⁴⁴ Степаненко В. П., Византия в международных отношениях на Ближнем востоке (1071-1176), Сведерловск, 1988, Степаненко В. П., Киликийский вопрос в международных отношениях в 50-70-х годах XII в., Византийский Временник (այսուհետ՝ ВВ), Москва, 1991, т. 52, с. 127-135, Степаненко В. П., Равнинная Киликия во взаимоотношениях Антиохийского княжества и княжество Рубинидов в 10-40-х годах XII в., ВВ, Москва, 1988, т. 49, с. 119-126.

⁴⁵ Арутюнова-Фиданян В. А., Армяне-Халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI вв.), Ереван, 1980, Арутюнова-Фиданян В. А., Армяно-Византийская контактная зона, результаты взаимодействия культур (X-XI вв.), Москва, 1994.

⁴⁶ Չամչյանց Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784 ըստ աւաղելոյ այլևայլ, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, (օգտագործվել է 1984 թ. Երևանի վերահրատարակությունը):

⁴⁷ Ալիշան Ղ., Միսուան: Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ: Հասարեալ ի շ. Ղևոնդեայ Վ. Մ. Ալիշան Յուխտէն Մխիթարայ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885:

⁴⁸ Օրմանեան Մաղաքիա, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչև վեր օրերը, հ. Ա մաս Գ, Պէյրուք, 1959, հ. Բ, մաս Ա, Պէյրուք, 1960:

⁴⁹ Микаелян Г. Г., История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952.

⁵⁰ Сукиасян А. Г., История Киликийского армянского государства и права (XI-XIV), Ереван, 1969.

⁵¹ Բոռնազյան Ս. Վ., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան Հայկական պետությունում XII-XIV դդ., Երևան, 1973, Բոռնազյան Ս. Վ., Խաչակիր Օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից, ՊԲՀ, Երևան, № 3 (1963), էջ 175-184:

⁵² Քասունի Ե. Հ., Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական հոլովոյթին մեջ (1080-1137), Պէյրուք, 1974, Քասունի Ե. Հ., Ռուբէն Գ. Իշխանապետ և իր կտակը, Պէյրուք, 1987:

⁵³ Զուլպյան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, /գիրք Մ, Երևան, 1990:

⁵⁴ Բարթիկյան Հ. Մ, Առաջին երեք Բագրատունի թագավորների այսպես կոչված «Բյուզանդական» թագի մնասին, ՊԲՀ, № 3 (2001), էջ 142-171, Բարթիկյան Հ. Մ, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում և Կիլիկիայի Հայաստանում, «Աշտանակ» տաեգիրք, Երևան, 1998, հ. Բ, էջ 134-144, Բարթիկյան Հ. Մ., «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, ՊԲՀ, № 3 (2004), էջ 65-116, Բարթիկյանի աշխատությունների մաքուր ձևով շարքը տե՛ս Բարթիկյան Հ. Մ., Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ, (այսուհետ՝ ՀԲԻ), հ. Ա և Բ, Երևան, 2002, հ. Գ, Երևան, 2006:

⁵⁵ Բոգոյան Ա. Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թթ., Երևան, 1988, Բոգոյան Ա. Ա., Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները, Էջմիածին, № Է-Ը, (2006), էջ 90-108, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում, խմբ. Բոգոյան Ա. Ա., Երևան, 2016:

⁵⁶ Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թթ., Երևան, 1994, Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դ-ի վերջին, ՊԲՀ, Երևան, № 1 (2010), էջ 114-128, Տեր-Ղևոնդյան Վ. Ա., Կիլիկյան Հայաստանն ու Սիրիան XII դարի 40-70-ական թթ., ՊԲՀ, № 2 (1986), էջ 122-129:

⁵⁷ Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005, հ. Բ, Պատմա-քաղաքական հետազոտություն, Երևան, 2007:

⁵⁸ Հարությունյան Գ. Ս., Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ, Հայոց Պատմության Հարցեր, №6, Երևան, 2005, էջ 216-247, Հարությունյան Գ. Ս., Եկեղեցական աթոռների գահերեցության խնդիրը Աքքայի ժողովում (1263 թ.), ՊԲՀ, Երևան 1999, № 2-3, էջ 250-261, Հարությունյան Գ. Ս., Կիլիկյան Հայաստան-Ֆրանսիա. (գուգահեռներ կենտրոնական կառավարման համակարգերի միջև), «Պատմություն և կրթություն» գիտատեսական և մեթոդաբանական հանդես, Երևան, 2005, էջ 79-95:

⁵⁹ Գևորգյան Զ. Հ., Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի համակարգում XIII-XIV դդ., Երևան, 2015:

Առաջին գլուխը, որը վերնագրված է «ՄԵՐՉԱԿՈՐ ԱՐԵՎԵԼԸ XI – XII ԴԴ. ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՆ. ԽԱՉԱԿՐԱՑ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ», քննության է առնում Մերձավոր Արևելքում XI–XII դդ. տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը, որոնց արդյունքում տարածաշրջանը անձանաշելիորեն կերպարանափոխվեց: X-XI դդ. մերձավորարևելյան միջավայրը ներկայանում էր որպես բազմալեզու, տարակրոն ժողովուրդների տարածաշրջան, որին հատուկ էր իրադարձությունների զարգացման աննախադեպ արագությունն ու հակասականությունը:

Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է «ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՀՄԵՂԱԿԱՆ ՊԵՏԱԻՐԱԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»: Ենթագլխում ներկայացված է Մերձավոր Արևելքում թյուրքական, ապա խաչակրաց արշավանքների հետևանքով կազմակերպված պետական միավորումներում գոյություն ունեցող իրավական համակարգերի յուրահատկությունները:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում Բյուզանդական կայսրության պարտությունից հետո նրա արևելյան տարածքները վերածվեցին թյուրքական ասպատակությունների թատերաբեմի: Մերձավոր Արևելքում Բյուզանդիայի նախկին ազդեցության մասին այլևս վկայում էին Ասորիքի, Պաղեստինի, Կիլիկիայի քաղաքներում կենտրոնացած հունական համայնքները և Հույն Ուղղափառ եկեղեցու համակարգում ներգրավված պատրիարքությունները:

Թյուրքական ասպատակությունների կարևորագույն հետևանքներից մեկը ջիհադի գաղափարի վերաիմաստավորումն էր: Եթե մինչ այդ ջիհադ հայտարարելը և գլխավորելը բացառապես խալիֆի մենաշնորհն էր, ապա այժմ դրա նախաձեռնությունն անցնում էր մահմեդական զինվորականությանն ու սուլթանին: Այս հանգամանքը միանգամայն այլ հարթություն էր տեղափոխում դեռևս արաբական նվաճումների ժամանակներից ձևավորված քրիստոնյա-մահմեդական հարաբերությունները:

Այս իրադարձություններն արագացրեցին Արևմտյան Եվրոպայում նախապատրաստվող խաչակրաց արշավանքների կազմակերպումը, որոնցից առաջինը տեղի ունեցավ 1096-1099 թթ.: Արդեն առաջին խաչակիրների հետ հայերը նկատելի համագործակցություն ծավալեցին:

Անտիոքի գրավումից հետո՝ 1098 թ., Բոհեմունդ Տարենտացին հռչակվեց Անտիոքի պրինց: Դքսության էական տարբերությունը մյուս լատինական պետություններից կարելի է համարել նրա էթնիկական կազմը: Համադրելով տեղեկությունները՝ մենք հիմք ենք ստանում պնդելու, որ դքսության խոշոր քաղաքներում բնակչության հիմնական մասն ուղղափառ հույներ ու հայեր էին: Դեպի Արևելք կատարված բոլոր հունական արշավանքները հետապնդում էին ուղղափառ աթոռի վերականգնման հստակ ծրագիր:

Անտիոքի պարագայում լատին թագավորները նմանվում էին քրիստոնեական դաշնության պրեզիդենտի. նրանց հասցված օգնությունը, աղբյուրներում անվանվում է «հայրական խնամք», այլ ոչ այուզերենի պարտավորությունների կատարում: Դուքսն ավելի շատ «հավատարիմ» էր, քան «վասալ»: Անտիոքում

կիրառվում էին «Անտիոքի ասիզները», որն ավելի մեծ իրավունքներ էր վերապահում դքսին, քան «Երուսաղեմի ասիզները» թագավորին⁶⁰:

Երկրորդ՝ «ՊԱՅՔԱՐ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՄԱՐ» ենթագլխում ներկայացվում է այդ կարևոր հանգուցակետի նկատմամբ հավակնություններ ցուցաբերող Բյուզանդիայի, Անտիոքի դքսության և Կիլիկիայի հայ իշխանների միջև ծավալված պայքարը: Կարելի է փաստել, որ Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարը կանխորոշված էր, քանի որ և կայսրությունը, և՛ նորաստեղծ դքսությունը և՛ հայկական կողմը ձգտում էին իրենց ձեռքում պահել Կիլիկիայի առանցքային շրջանները: Այդ տարածքները Բոհեմունդի կողմից իր իշխանության հիմնադրումից ի վեր Անտիոքի դքսերը դիտարկում էին որպես դքսության անխզելի մաս: Անտիոքում ու Կիլիկիայում դիրքերը վերականգնելու համար բյուզանդական արքունիքը մի քանի անգամ կազմակերպեց ռազմական արշավանքներ, դիմեց տարաբնույն խարդավանքների, բայց ցանկալի արդյունքի չհասավ: Հանրագումարի բերելով մեզ հասած աղբյուրների տվյալները, հանգում ենք այն եզրակացության, որ Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարը մինչև 1137 թ. փոփոխակի հաջողություններով հիմնականում ընթանում էր Բյուզանդիայի և Անտիոքի դքսության միջև, որին միջամտում էին նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանները:

Երրորդ ենթագլխում «ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՆՏԻՈՔՈՒՄ ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼՈՒ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՅԻ ՓՈՐՁԵՐԸ» ներկայացվում են Բյուզանդիայի կայսրեր Հովհաննես II (1118-1143 թթ.) և Մանուել I (1143-1180 թթ.) Կոմենենների համառ ջանքերը վերանվաճելու և հնազանդեցնելու Կիլիկիայում ու Անտիոքում հաստատված արքունիքները: 1137 և 1142 թթ. Հովհաննես II-ի արևելյան արշավանքները վտանգի տակ էին առել Ռուբինյանների գոյությունը ընդհանրապես, սակայն նրանք ուժ ունեցան ոչ միայն վերականգնելու իշխանությունը, այլև ընդարձակվելու դեպի Դաշտային Կիլիկիա: Մանուել Կոմենենոսը չհաշտվելով Ասորիքում և Կիլիկիայում ունեցած դիրքերի կորստի հետ՝ 1158 թ. նորից շարժվում է արևելք: Չնայած շոնդալից հաղթանակներին, կայսրը ստիպված էր բավարարվել միայն հայ իշխանների և Անտիոքի դքսի կողմից Բյուզանդիայի անվանական գերակայության ձանաչմամբ:

Կոստանդնուպոլսի քաղաքականությունը հետևանք հանդիսացավ Անտիոքի և Կիլիկիայի ժամանակավոր մերձեցման: Այդ կարճատև համագործակցության մյուս պատճառը Հալեպի աթաբեկության կողմից սպառնացող մեծ վտանգն էր: Սակայն դաշնակցային հարաբերություններն ավարտվեցին իշխան Մելիի (1170-1175 թթ.) կողմից խաչակիրների նկատմամբ թշնամական դիրքորոշում որդեգրելու հետևանքով, իսկ 1176 թ. սեպտեմբերին Միրիոկեֆալոնի ձակասամարտում Ռումի սուլթանությունից կրած Բյուզանդիայի պարտությունը փոխեց իրերի դասավորությունը ողջ տարածաշրջանում: Ռուբինյանները, խուսաճալվելով տարբեր ուժերի միջև, կարողացան աստիճանաբար դուրս գալ Բյուզանդիայի ստորակայի կարգավիճակից, ապա օգտվելով լատին պետությունների դժվարություններից, հավակնություններ հանդես բերեցին հարևան դքսության նկատմամբ:

⁶⁰ Ассизы Антиохийские, пер. Паповяна А., Румянский Феофанович, Ерևан, 1958, № 4, էջ 338-352 հիմա. Ассизы Иерусалимского королевства, Стасколевич М. М., История средних веков. Крестовые походы (1096-1291), 3-е изд., Москва, 2001, с. 569-573.

«ԱՆՏԻՈՉ-ԿԻԼԻԿԻԱ ՓՈՒՀԱՆՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՔԵՆ III-Ի ԵՎ ԼԵՎՈՆ II-Ի ՕՐՈՒՔ» խորագիրը կրող գլուխը կազմված է երեք ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլուխում «ՌՈՒՔԻՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆՆՈՒՄԸ ԴԱՇԱՅՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՆՏԻՈՉ ՄԻԱՑՆԵՆՈՒ ՆԱԽԱՂՅԱԼՆԵՐԸ», խոսվում է Ղաշտային Կիլիկիայի համար փոփոխակի հաջողություններով մոտ հարյուր տարի ընթացող պայքարի վերջնական փուլի մասին, որն ավարտվեց վիճելի տարածքների վրա հայկական իշխանության հաստատմամբ:

Անտիոքի դքսության թուլացումը ճանապարհ էր հարթում Կիլիկիայի անվանական կախվածությունը չեզոքացնելու համար: Վերջին հանգամանքը Լևոնից պահանջում էր ունենալու ոչ պակաս տիտղոս, քան կրում էին Անտիոքի դքսերը: Այս կապակցությամբ Կ. Կալենը կասկածի տակ դնելով 1194/5 թ. Ստյու Բոհեմունդի վասալական երդումը դեռևս իշխան Լևոն II-ին՝ շեշտում է, որ պրինցը չէր կարող հասարակ իշխանի ստորակա դառնալ⁶¹: Ուստի Լևոնը Արմուտքից սպասվող արքայական թագը դիտարկում էր որպես Անտիոքի դքսության նկատմամբ գերակայություն ստանալու ու անվանապես խաչակրաց Արևելքի մաս դառնալու միջոց: Նա լավ հասկանալով Անտիոքի լատին բարոնների և եկեղեցու դիրքորոշման կարևորությունը և խուսափելու համար հետագայում խաչակրաց իշխանության միացման կապակցությամբ նրանց կողմից սպասվող հավանական անհամաձայնությունից, 1198 թ. թագադրվում է ինչպես հայկական, այնպես էլ լատինական ծիսակարգերին համապատասխան: Ստեղծված քաղաքական-դավանաբանական պայքարում ի հայտ է գալիս «Ղաշանց թուղթ» կոչվող փաստաթուղթը, որում ամրագրվում էր Հռոմի պապի կողմից ժամանակին Հայոց հայրապետին Վրաց, Աղվանից եկեղեցիների կաթողիկոսների, Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքների ձեռնադրության իրավունքը հանձնելու պատմությունը: Փաստորեն, հաստատվելով Ղաշտային Կիլիկիայում և փորձելով կյանքի կոչել «Ղաշանց թուղթով» ամրագրված գաղափարները, Լևոնը լուծում էր մի քանի խնդիրներ.

- ա. Օրինականացնում էր Անտիոքի նկատմամբ նկրտումները,
- բ. Հիմնավորում հայոց և լատին եկեղեցիների միությունը,
- գ. Խաչակիրների հնարավոր հավակնություններից հեռու պահում Մերձավոր Արևելքում առկա հայկական միջավայրը:

Երկրորդ՝ «ԱՆՏԻՈՉԻ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1198-1219 թթ.» ենթագլխում ներկայացվում են Անտիոքի դքսության նկատմամբ գերակայություն սահմանելու համար հայկական պետության կողմից ձեռնարկված ռազմաքաղաքական գործողությունները: Անտիոքի ժառանգության համար Լևոն Մեծագործ թագավորի ու Բոհեմունդի IV Միականու միջև 1201-1219 թթ. մղված պատերազմը, թերևս առավել ուսումնասիրված շրջանն է Կիլիկիա-Անտիոքյան փոխհարաբերությունների պատմության մեջ: Հաշվի առնելով սույն փաստը՝ ատենախոսության շրջանակներում ավելի շատ անդրադարձ է կատարվել այն հանգամանքների ձևավորմանը, որոնք 1201 թ. Լևոնի համար ստեղծել էին Անտիոքն իր թագավորությանը միացնելու «օրինական» հնարավորությունը: Վերջինիս առանցքը 1194/5 թ. Սսի պայմանագիրն էր, որով հայոց արքայադուստր Ալիսի և Անտիոքի գահաժառանգ Ռայմունդի որդի Ռայմունդ-Ռուբենը պետք է ժառանգեր և՛ Անտիոքի, և՛ Կիլիկիայի գահը:

⁶¹ Cahen C., La Syrie du Nord à l'Époque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche, p. 586.

Այս համատեքստում ըննության են առնվել Սսի պայմանագրին նախորդած մի շարք դեպքեր ու իրողություններ: Մասնավորապես խնդրահարույց է Ռայմունդ-Ռուբենի կարգավիճակին վերաբերվող աղբյուրների տեղեկությունները: Նա սակզբում ընկալվում էր սուկ Ռուբեն, հաճախ ուղղակի Ռուբենի թոռ Ռուբեն⁶²: Ռայմունդի որդի Ռայմունդ-Ռուբեն տարբերակը հայնտվում է ավելի ուշ՝ 1210 թ. հետո⁶³, որը հավանաբար Անտիոքի դքսության օրինական ժառանգորդ Ռայմունդի որդի ներկայանալու պատրվակով է արվել և եղել է Լևոնի մտահոգացումը⁶⁴: Անհասկանալի է մնում նաև, թե ինչու Բոհեմունդ Միականին երբեք չփորձեց Լևոնից ստանձնել իր գարմիկի՝ Ռայմունդ-Ռուբենի խնամակալությունը: Դրանով հայկական կողմը կկորցնեք անչափախա դքսի անունից Անտիոքը կառավարելու ցանկացած իրավունք: Մյուս կողմից Սսի պայմանագրով Ռայմունդ-Ռուբենին Կիլիկիայի գահաժառանգ հռչակելը նույնպես հարցեր է առաջացնում, քանի որ եթե հաշտության պահին Լևոնը անզավակ էր, չի նշանակում, թե նա հետագայում չէր կարող որդի ունենալ:

Այսպիսով, Լևոնի I-ի ծրագիրը հենվում էր 1194 թ. պայմանագրի վրա: Այն անհրաժեշտ էր խաչակրաց պետությունների կողմից զավթիչ չդիտվելու և մեկուսացման չդատապարտվելու հարցում: Նրա սխալը Ռայմունդ-Ռուբենի հնազանդության մեջ համոզվածությունն էր, որը 1216 թ. ձգտում էր թոթափել Սսի խնամակալությունը: Ծրագրի կյանքի կոչման նպատակով հայտնի ռազմաքաղաքական միջոցառումները կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա. 1194-1201 թթ., որի ընթացքում Անտիոքի վրա ազդեցություն տարածելու բոլոր հույսերը կապվում էին Բոհեմունդ III-ի զիջողական կեցվածքի, Սսի 1194/5 թ. պայմանագրի և հետևաբար հարցի խաղաղ լուծման հետ:

բ. 1201 թ. մինչև 1216 թ., երբ հայոց արքունիքը խնդրի հանգուցալուծման նպատակով առավելապես ընտրեց արտաքին ձեռնարկ ու ռազմական տարրերակը, քանզի ի դեմս Բոհեմունդ IV-ի Անտիոքում բախվեց ֆրանկյան ամուր ընդդիմության:

«ԱՆՏԻՆԱԿԱՆ ԵՎԵՂԵՑՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱ-ԱՆՏԻՈՉԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ» վերնագրված երրորդ ենթագլուխում արտացոլված է Հռոմի քաղաքականությունը հարցի նկատմամբ: Այս հակամարտության մեջ ներգավված տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներից հատկապես կարևորվում է լատինական հոգևորականության մասնակցությունը, քանի որ խնդրի առարկա ժամանակաշրջանում հռոմեական կուրիան Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետություններում հանդես էր գալիս գլխավոր իրավարարի դերում: Պապականության ազդեցության աճի պայմաններում Լևոնն Անտիոքի ժառանգության չլուծված հարցի իրավարարությունը մի կողմից վստահել էր Հռոմին: Այդ մասին վկայում են պապի հետ փոխանակված նամակագրությունն ու պատվիրակների գործունեությունը:

Նշենք, որ պապերը հակամարտության ողջ ընթացքում փորձում էին արդարությունը վերականգնել հակամարտ կողմերին հավասարապես զիջումներ պարտադրելու միջոցով և հազվադեպ էին միակողմանի որոշումներ ընդունում:

⁶² Չեքուն Պատմիչի ազգաբանական աշխատությունները, ՄԺ, հ. 2, 95, 103, Սմբատյայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 207, 219, Chronique d'Ernoult et de Bernard le Trésorie, p. 321, La continuation de Guillaume de Tyr (1184-1197), pp. 168, 169.

⁶³ Le trésor des chartes d'Arménie, pp. 112-113, 115, 129, 132-138:

⁶⁴ Տեր-Պետրոսյան Լ. Ն., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, էջ 212-213:

Արևելք ուղարկված պապական լեգատների մի մասը որպես կանոն ուներ հայամետ կողմնորոշում, մյուս մասը հակված էր պաշտպանելու Անտիոքի լատին իշխանների իրավունքները:

Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության միջև ընթացող պատերազմի կրոնական բաղկացուցիչը հատկապես սրում էր Անտիոքի մեծ ու ազդեցիկ հունական համայնքի անկախությունը, որը քաղաքի ուղղափառ պատրիարքության աթոռը վերականգնելու հույսով անցել էր Բոհեմունդ IV-ի կողմը: Նրանց համագործակցության խորացումը պայմանավորում էր նաև Անտիոքի լատին հոգևորականության հավակնություններն ու ինքնուրույնության ձգտումը: Սա ստիպում էր Անտիոքի լատին պատրիարքներին աստիճանաբար կոշտ դիրքորոշում որդեգրել Բոհեմունդի դեմ: Դուքսը դրան հակադարձում էր հույն բնակչության իրավունքների ընդարձակմամբ: Անտիոքում վաղուց գոյություն ունեին հակասություններ աշխարհիկ իշխանության և լատին հոգևորականության միջև. Բոհեմունդ Միականու օրոք դրանք ընդամենը սրվեցին:

Լատինական եկեղեցու դիրքորոշումը կիլիկիա-անտիոքյան հակամարտության հարցում ընկալվում էր բացառապես սեփական դիրքերը տարածաշրջանում ամրապնդելու տեսանկյունից: Պապերը հավասարապես պաշտպանում էին թե՛ այս, թե՛ մյուս կողմին՝ հենվելով գլխավորապես հոգևորասպետական միաբանությունների վրա: Հայոց թագավորության բարենպաստ վերաբերմունքը լատին հոգևորականությանը բացատրվում է Անտիոքը Կիլիկիային միացնելու մտադրությամբ, իսկ Հռոմի մասնակի հայանպաստ դիրքորոշումը Հայոց արքունիքի օգնությամբ Անտիոքում կարգ ու կանոնը վերականգնելու և այնտեղ հռոմեական կուրիային հնազանդ Ռայմունդ-Ռուբենի կառավարությունը հաստատելու ձգտմամբ:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը՝ «ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ ԿՊՊԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԲԱՐԴ ԸՆԹԱՑՔԸ» նվիրված է XIII դ. 20-60-ական թթ. Կիլիկյան թագավորության և Անտիոքի դքսության փոխհարաբերություններում արձանագրված տեղաշարժերին: Տարածաշրջանային և համաշխարհային նշանակության մի շարք աշխարհաքաղաքական իրադարձություններ իրենց կնիքը դրեցին նաև դիտարկվող պետությունների արտաքին կողմնորոշումների վրա:

Առաջին «ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԳԱՀԻ ՆԿԱՏԱՍԱՐ ԵՎ ՆՈՐ ԱՇԵԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ» ենթագլուխը պայմանկանորեն կարելի է բաժանել երկու մասի: Առաջինում խոսվում է Լևոն I-ի վախճանից՝ 1219 թ., հետո Կիլիկիայում ստեղծված փխրուն իրավիճակի մասին: Մահից առաջ թագավորության գահը նա առաջարկել էր իր դստեր հնարավոր ամուսին Հունգարիայի արքայազն Անդրաշին, որը սակայն, չժամանեց Կիլիկիա⁶⁵: Դա առիթ հանդիսացավ բազմաթիվ հավակնորդների ի հայտ գալուն, որոնց շարքում էր նաև Ռայմունդ-Ռուբենը: Տարսունի բերդում նրա հետ հաշվեհարդար տեսնելով⁶⁶, Կիլիկիայի ավատատերերի ժողովը վճռում է արքայադստերը կնության տալ Բոհեմունդ Միականու կրտսեր որդուն՝ Ֆիլիպին: Այս որոշումը կարող է ունենալ հետևյալ պատճառաբանությունները.

- Օտարերկրյա արքայազնի միջոցով փորձվում էր երկիրը խաղաղեցնել, քանի որ կիլիկյան իշխաններից շատերի մոտ դեռ պահպանվում էին թագի նկատմամբ հավակնությունները:

- Ակտիվացած մահմեդական պետությունների, մասնավորապես Իկոնիայի սուլթանության դեմ պայքարում Կիլիկիան պատրաստվում էր Անտիոքի դքսության հետ կազմել ընդհանուր ճակատ:

- Այս ամուսնությամբ Կիլիկյան իշխանները ձգտում էին վերջ դնել Անտիոքի դքսության հետ շարունակվող հակամարտությանը:

- Որոշման վրա ազդել են Լևոն I-ի օրոք Կիլիկիա անցած բազմաթիվ ֆրանկ իշխանները, որոնք Կիլիկիայում իրենց դիրքերը փորձում էին պահպանել երկրի փաստական կառավարիչ Կոստանդին Գուրկստաբլի հովանավորությունից ազատված ու անփորձ երիտասարդի միջոցով:

Անտիոքի դուքսը Ֆիլիպի վրա ունեցած ազդեցության շնորհիվ լուրջ հավակնություններ է ներկայացնում Հայոց գահի նկատմամբ: Սա երկու երկրների միջև նոր ընդհարումների պատճառ է դառնում, որը շարունակվում է նաև հետագա տասնամյակում:

Երկրորդ մասում պարզաբանվում է XIII դ. 30-40-ական թթ. Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական գործընթացները՝ կապված միանգամայն նոր ուժի՝ մոնղոլ-թաթարների, ասպարեզ գալու հետ: Մոնղոլների մեջ նեստորական քրիստոնյաների ներկայությունը մեղմում էր հարաբերությունները խաչակիրների հանդեպ: Սա հույսեր էր ներշնչում Արևելքի քրիստոնյաներին վերջիններիս միջոցով մահմեդականներին հաղթելու գործում: Ասորիքի ու Կիլիկիայի քրիստոնյաների մոնղոլական կողմնորոշմանը նպաստում էին նաև վերջին մի քանի անհաջող խաչակրաց արշավանքները և մահմեդականների նորանոր հարվածները, որոնցից առավել վտանգավոր էին դարձել Եգիպտոսում հաստատված մամլուքները: Մոնղոլների հայտնվելը փոխեց արշխարհակարգը ողջ Մերձավոր Արևելքում՝ սառեցնելով Կիլիկյան Հայաստանի ու Անտիոքի դքսության հակամարտությունը, բայց կողմերի միջև կուտակված լարվածությունն առայժմ թույլ չէր տալիս ուղղակի բանակցություններ սկսելու համար:

Երկրորդ «ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՃԱՏԵՎ ՓՈՒԼԸ ԴՔՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ» ենթագլխում ներկայացված է Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի միջև ձևավորված փոխհարաբերությունների որակական նոր մակարդակը: Մոնղոլներին, ապա մամլուքներին դիմակայելու անկարողությունը դրդեց Անտիոքի ու Սսի արքունիքներին փնտրելու փրկության միասնական ուղղիներ: Այն իր տրամաբանական ավարտին հասավ Հեթում I-ի (1226-1270 թթ.) հատեր և Բոհեմունդ VI Գեղեցիկի (1251-1268 թթ.) ամուսնությամբ: Այնուհետև նայոց թագավորը Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեական կառավարիչներից առաջինը նախաձեռնեց մամլուքների դեմ համըդհանուր ուժերով հանդես գալու հեռատես քայլեր: Նրա ծրագրում մոնղոլների հետ դաշնակցությանը էական տեղ էր հատկացվում, թեև այն ենթադրում էր խաների գերակայության անվանական ճանաչում: Մեծ ջանքերի գնով Հեթումին հաջողվեց դեպի այդ միություն թեքել նաև Անտիոքի դքսին, որը բազմաթիվ ուսումնասիրողների հիմք է տվել խոսելու դքսության նկատմամբ Կիլիկիայի ավագության և ազդեցության մասին: Սակայն Երուսաղեմի թագի համար Բոհեմունդի բավական հավակնուտ պայքարը հերքում է նրա փաստացի կախումը տարածաշրջանի որևէ կառավարիչից:

⁶⁵ Մմբատայ Մպարապետի Տարեգիրք, էջ 225:
⁶⁶ Bar Hebraeus, op. cit., p. 380.

Անտիոքի դքսության հետ Կիլիկյան թագավորության ռազմաքաղաքական դաշինքի ավելի ցայտուն օրինակ է տնդրվների հետ եռակողմ միությունը: Այստեղ <Եթանի ռեղ ժիանշամակ ընդգծվում է, բայց Բոհեմոնի որոշումը պետք է դիտարկել ոչ թե <այդ թագավորի ազեցություն, այլ սեփական շահերի պաշտպանության տեսանկյունից: Բոհեմոնից դաշինքի դիմաց փերայադպիվելու էին երբևէ պետության մաս կազմած անդրոտնության տարածքները⁶⁷: Ընդ որում, այսմանավորվածությունը հաստի գործում էր մինչև 1260 թ., երբ մամլուքները ջակջակիչ հարված հասցրեցին մոնղոլներին: գրկելով նրանց հաջողությունը գարգացնելու հնարավորությունից: <Նամելով Անտիոքի լիակատարա մեկուսացմանը՝ մամլուքան սուլթան Բեյբարը սրընթաց արշավով մտնում է Կրոսիտային Անտիոք և 1268 թ. մայիսի սկզբներին գրավում Անտիոքը⁶⁸:

Ընդհանուր թշնամիների ռեմ <այդ թագավորի ու Անտիոքի դքսի կազմակերպված դաշինքի համատեքստում՝ նկատելի է մոնղիակ պետաիրականում դաշտում միասնական համակարգի անցնելու միտում: Վերջին ձգտումն ուղիվագծվում է Սնքստ Ակարապետի կողմից «Անտիոքի Անիզների» հայերեն թարգմանության և Կիլիկիայում գործածության մեջ դնելու ցանկության մեջ: Կամպանից փեր է, որ այն պետք է կարգավորել երկու երկրների միջև, առկա իրավական նորմերը, ջանի որ ինչպես նշվում էր հայերեն տարբերակի առաջաբանում՝ Անիզների բնագիրը և թարգմանությունը ուղարկվել է Անտիոքի դատարան, որպեսզի այնտեղ հասնեմատեն ու ստորագրություններով հաստատեն հարմար բառ ար բառ համընկնելու փաստը⁶⁹: Այս համագամանքները ստիպում են կարծել, որ և՛ Կիլիկյան, և՛ անտիոքյան կարգավորվող դաշինքը կազմելու դատարկավական միևնույն սկզբունքներով կարգավորվող դաշինքը կազմելու ձգտումը, սակայն այդ վերջին ճիգերն արդեն անգրոն էին մամլուքների հարկվածներից փրկելու Անտիոքի ու Կիլիկիան:

ԵՃՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ամփոփված են ատենակատարության հիմնական դրույթները: <Անուագումարի բերելով աշխատանքում առաջ քաշված խնդիրները՝ ամրագրվել են հետևյալ եզրահանգումները:

• Անտիոքի դքսությունը և Կիլիկյան <այստանը կարևոր դերակատարում են ունեցել XI – XIII դդ. Մերձավոր Արևելքի պատմության մեջ: Այդ պետությունների կազմավորմանը նախորդեցին որոշակի գործընթացներ, որոնք փոխակերպմանը ենթարկեցին Մերձավոր Արևելքի աշխարհագրաքաղաքական դրությունը՝ իր նախապատրաստելով նոր թրիստոնեական պետությունների առաջացման համար: Վերջիններս ձևավորվեցին էթնիկական, քաղաքական, կրոնական ու տնտեսական այնպիսի տեղաշարժերի արդյունքում, ինչպիսիք են՝ թուրքական նվաճումները և խաչակրաց արշավանքները:

• Կիլիկիայում հայկական ազգաբնակչության համախմբման և Անտիոքում առանձին խաչակրաց իշխանության ի հայտ գալու կարևոր նախադրյալ հանդիսացավ բյուզանդական վարչական կարույցի փլուզումը կայսրության արևելյան մասիանգներում: Թյուրքական նվաճումների հետևանքով Առատնդոնարիոզ կիրցրեց Անտիոքն ու Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները: Ղրան հետևեց առաջին խաչակրաց արշավանքը, որի արդյունքում հնարավոր եղավ

⁶⁷ Haytonus, Flos historiarum terre Orientis, RHG, Doc. arméniens, t. 2, p. 302.

⁶⁸ Արքատայ Միգալուպետի Տարեգիրք, էջ 250, Рмарар Ж., укаса. соч. 359-360, Cahen G., La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, pp. 713-718.

⁶⁹ Аксезы Антиохийские, с. 334.

առժամանակ ազատագրել Սիջերիկոսական ծովի արևելյան առափնյա հատվածը և ստեղծել անտեղ խաչակրաց պետություններ: <Արկ է նշել, որ և Անտիոքի դքսությունը, և՛ Կիլիկյան <այստանը զբաղեցնում էին նախկին բյուզանդական տարածքներ, ուստի իրենց գոյության սկզբնական փուլում մշտական հակապայքումների մեջ էին կայություն հետ: Բյուզանդական վերանվաճմանը դիմակայելու գործում Անտիոքը հաճախ ստանում էր Կիլիկիայում հաստատված հայկական որոշ իշխանական տների օգնությունը, որոնք XI դ. վերջին ցուցաբերում էին ինքնիշխանության համեմու ձգտում: Վերջիններս ձևակախորեն ընդունելով համրեղծ Առատնդոնարիոզ գերակայությունը, չէին խորշում կապերի մեջ մտնել ընդգծված հակաբյուզանդական քաղաքականություն վկայող խաչակրաց պետությունների հետ:

• Իրավիճակի փոս սկզբունքային ազդեցություն ունեւ այն համագամանք, որ հայ ավատատեղերի շարքում մեծ թիվ էին կազմում Բյուզանդիային հավատարմորեն ծառայող թագմաթիլ իշխանական տներ (Եթոնյաններ, Օշիյաններ, Նաթանայեյաններ և այլն), ինչպես նաև Անտիոքի դքսության նկատմամբ հայերի շրջանում առկա հակասական դիրքորոշումը: Այս առումով կարելի է նշել, որ Առոն Դուրբիյանը թագմակարական հարաբերություններ էր հաստատել Թոնեի Անտիոքցու, իսկ նրա եղբայր Թոռոս էլ ռաշնայցուն էր մեկ այլ ուժի՝ Երեմիայի կոն Բալուրի ու դե Բուրգի հետ: Չնայած առկա հակապայքումներին, կրոսիտային Անտիոքում ու Կիլիկիայում հաստատված պետություններն աստիճանաբար ամրապնդվեցին երկրամասում՝ իրենց հատուկ տեղը գրավելով Մերձավոր Արևելքի երկրների շարքում:

• Նորաստեղծ Անտիոքի դքսությունը և Կիլիկյան <այստանը կարողացան կազմակերպել ուրույն պետաիրակական, ռազմաքաղաքական համակարգեր: Ընդ որում, եթե Անտիոքում սկզբից և՛թ հաստատվեց հատուկ կենտրոնանիզ կարգավորման համակարգ, ապա Կիլիկիայում դրա համար երկար ժամանակ պահպանվեց: Նա բերում էր նրան, որ Անտիոքի դքսերը մինչև XII դ. 70-ական թթ. Կիլիկիայի հայկական պետությունում գործ ունեին մի քանի իշխանական տների հետ: Այնուամենայնիվ, խաչակրաց դքսության հետ համատեղ իրականացված գործողությունների օրինակներով առավել աչքի էին ընկնում Ռուբինյան իշխանական տան ներկայացուցիչները:

• Անտիոքի առաջին դքսերը փորձում էին հայ իշխաններին պարտադրել իրենց գերակայությունը: Այդ նպատակով նրանք իրականացնում էին մինչև անգամ ռազմական գործողություններ նրանց դեմ, որոնք ենթարկում էին Անտիոքի ազդեցության տարածում եթե ոչ ամբողջ Կիլիկիայում, ապա գոնե նրա Պաշտալին հատվածում: Այստեղից էլ բխում էին միմյանց նկատմամբ ակագության սահմանելու երկուստեք ձգտումները: Անվան բոլոր հանգամանքներից, կարելի փաստել, որ Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան <այստանի փոխհարաբերություններում ակագությունը պայմանավորում էր հիմնականում կողմերից մեկի ռազմաքաղաքական առավելությունը տվյալ պահին:

• Խաչակիրների նկատմամբ ընդհանուր առմամբ բարոյակամորեն տրամադրված հայ ազգաբնակչությունը պետական գործերում հայերի կշիռն աստիճանական ամրակման պայմանավորված՝ արագորեն հիպոթեզավորում է նրանցից ու շատ դեպքերում խաչակիրների, բյուզանդացիների և մանիքեականության ժամանակ հարկավորված անցումն էր վերջիններիս կողմը:

• Անտիոքի, Բյուզանդիայի և Կիլիկյան <այստանի փոխհարաբերություններում առանցքային տեղ էր զբաղեցնում Պաշտալին Կիլիկիայի պատկանելության

հարցը: XII դ. 70-80-ական թթ. արձանագրված Բյուզանդիայի ու Անտիոքի պարտությունները հանգեցրին այդ տարածքների վրա Ռուբինյանների վերջնական հաստատմանը: Սուր էին հակասությունները նաև Սև լեռների հատվածում ընկած սահմանային բերդերին տիրելու համար, որոնք միմյաց նկատմամբ գերակայություն սահմանելու անհրաժեշտ նախապայման էին հանդիսանում:

• Երկու երկրների ռազմաքաղաքական հարաբերություններում լուրջ դեր էր պատկանում տարածին էթնիկ համայնքներին: Բյուզանդական կայսրությունը, հենվելով հունական համայնքների վրա, երկար ժամանակ կարողանում էր պահպանել իր ազդեցությունն Անտիոքում և Դաշտային Կիլիկիայում: Պատահական չէ, որ բոլոր բյուզանդա-անտիոքյան պայմանագրերում հատուկ շեշտված էր Անտիոքում և դքսությանը ենթակա տարածքներում հունական եկեղեցին վերականգնելու պահանջը: Դքսության խոշոր քաղաքներում մեծ թիվ էին կազմում նաև հայերը՝ հնարավորություն ընձեռելով բարձրացող Սսի արքունիքին հավակնություններ ցուցաբերել Անտիոքի նկատմամբ: Նույն կերպ Կիլիկիայում հաստատված խաչակրաց տարրը երբեմն վճռորոշ դերակատարություն ուներ երկրի ներքաղաքական ու միջպետական իրավիճակի վրա:

• Շահավետ փոխհարաբերությունների հաստատման տեսանկյունից առաջնահերթ կարևորություն էին ձեռք բերում նաև սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Թեև մենք և՛ Անտիոքի դքսությունում, և՛ Կիլիկյան Հայաստանում նկատում ենք բյուզանդական, արևմտաեվրոպական ու հայկական ավատական ավանդույթների միահիյուսում, այնուամենայնիվ պետք է փաստել, որ այս ոլորտում եվրոպական նորմերը և հասարակության ֆեոդալական կառույցների արևմտյան չափանիշները գերակայություն ստացան՝ ազդելով երկրամասում ձևավորվող թագավորական, դատական, ռազմավարչական, ֆինանսական ու տնտեսական կառույցների վրա:

• Մոնղոլների նվաճումները Մերձավոր Արևելքում, ապա նրանց առձակատումը մամլուքների հետ, միանգամայն նոր իրականություն ստեղծեց տարածաշրջանում՝ ստիպելով Կիլիկիայի թագավորությանն ու Անտիոքի դքսությանը փնտրելու փրկության միասնական ուղիներ: Այս տեսակետից երկու երկրների միջև իրական դաշնակցային հարաբերությունների միակ փուլը պետք է համարել դքսության գոյության վերջին 15-20 տարին: Նման եզրակացությունը հենվում է հետևյալ փաստերի վրա.

- Կիլիկյան հայկական ու Անտիոքի լատինական բանակները մոնղոլների հետ համատեղ հանդես եկան արտաքին թշնամիների, մասնավորապես մամլուքների դեմ: Նրանք մոնղոլական զորքերի հետ հասան մինչև իսկ Հալեպ և Դամասկոս:

- XIII դ. 50-60-ական թթ. միևնույն իրավաքաղաքական համակարգի անցնելու նպատակով Սմբատ Սպարապետի կողմից հայերեն թարգմանվեց ու, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվում էր Կիլիկիայում գործածվել Անտիոքի ասիզները: Անտիոքում և Կիլիկիայում մինչ այդ ձևավորված համադրելի իրավական նորմերն ու կառավարող արքունիքների միջև առկա միջանձնային հարաբերություններն ապահովվում էին դրա հնարավորությունը:

Աշխատանքում փորձ է կատարվել ուրվագծել այն միջավայրը, որի սահմաններում Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունն ու Կիլիկյան Հայաստանը վարել են սեփական արաքին քաղաքականությունը:

1. Կիլիկյան Հայաստանի, Անտիոքի դքսության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունները 1098-1112 թթ., «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու 3(48), Երևան, «Ասողիկ», 2011, 115-123:

2. Լատինական եկեղեցու դիրքորոշումը 1194-1219 թթ. Կիլիկիա-Անտիոքյան հավամարտության հարցում, «Էջմիածին» ամսագիր, հտ. Ը (օգոստոս), Սբ. Էջմիածին հրատ., 2012, էջ 96-101:

3. Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան թագավորության փոխհարաբերությունների բնույթը XIII դ. 50-60-ական թթ., «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու 1(54), Երևան, «Ասողիկ», 2013, էջ 154-158:

4. Անտիոքը Կիլիկիային միացնելու Լևոն II-ի փորձի օրինականության խնդիրը, Պամություն և Մշակույթ, Հայագիտական հանդես, հտ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 146-152:

5. Անտիոքի դքսության և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները 1153-1161 թթ., Պամություն և Մշակույթ, Հայագիտական հանդես, հտ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 161-169:

6. Некоторые аспекты византийского, армянского, латинского и исламского государственно-правовых систем на рубеже XI – XII вв., Журнал “Регион и мир”, научно-аналитический журнал, № 1, Ереван, тип. “Айрапет”, 2016, с. 27-31.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АНТИОХИЙСКОГО
КНЯЖЕСТВА И КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ (1098-1269 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 "Всемирная история, международные отношения".

Защита состоится 27-го декабря, 2016 г., в 15:00 часов на заседании специализированного совета 006, действующего при Институте Востоковедения НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Предметом данного кандидатского диссертационного исследования является проблема выявления основных этапов военно-политических взаимоотношений между Антиохийским княжеством и Киликийской Арменией, выделяя их из общей истории ближневосточного мира XI-XIII вв.

Вопросы, охватывающие крестовое движение, восточной политики Византийской империи X-XII вв. и связанные с ними различные процессы, всегда оставались в центре внимания как армянских, так и зарубежных историков. Проблематика крестовых походов вызывает особый интерес у ученых, являясь одной из основных тем в изучении истории средних веков, так как крестовые походы имели эпохальное значение для многих народов не только Ближнего Востока.

Источниковедческой основой данной работы являются хроники и летописи средневековых авторов. Для научного сравнительно-критического анализа использованы труды и статьи как армянских, так и зарубежных ученых.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во введении описывается актуальность и важность работы, определяются цели и задачи исследования, научная новизна, хронологические рамки, выбранная методология, а также содержится краткий обзор использованных источников и литературы.

Первая глава - "Ближний Восток на рубеже XI-XII вв. образования государств крестоносцев" - состоит из трех подглав. В первой подглаве вкратце освещается международное положение стран восточного средиземноморья во второй половине XI в. В этом контексте особое внимание уделено разъяснению специфических черт государственных, юридических, иерархических систем внутри новообразованных политических единиц, которые сложились в результате тюркских и крестовых походов, а также их взаимодействию с византийскими и армянскими феодальными традициями. В условиях постоянной претензии со стороны

Константинополя ко всем странам региона, эти задачи приобретали первостепенное значение.

Также важно освещение предпосылок и направлений развития внешнеполитических связей между государствами крестоносцев и киликийскими армянскими правителями. Очевидно, что, находясь в окружении вражеских мусульманских объединений, армянское население Киликии первоначально в лице крестоносцев искало союзников.

Во второй подглаве изучена борьба между Антиохийским княжеством, Византией и армянскими князьями за Равнинную Киликию. Находясь на перекрестке важных морских и наземных торговых путей, обладание регионом, являлось необходимым условием для контроля над всей Киликией.

В третьей подглаве представлены восточные походы византийских императоров 1137-1158 гг., которые преследовали цель восстановить господство Константинополя над Киликией и Антиохией. Несмотря на их удачный ход, в 1176 г. империя потерпела поражение от Конийского султаната и окончательно отошла от Ближнего Востока. Это событие поменяло расклад сил между Антиохийским княжеством и Киликийской Арменией, предоставляя возможность армянской стороне претендовать на контроль уже над самой Антиохией.

Вторая глава диссертации "Взаимоотношения между Антиохией и Киликией при Рубене III-ем и Левоне II-ом" состоит из трех подглав. В первой подглаве представлены отношения между странами на фоне становления сильного армянского королевства и упадка Антиохийского княжества. Именно в этот период Киликийская Армения достигла пика своего могущества, окончательно распространяя свое влияние на оспариваемые территории в Равнинной части Киликии.

Во второй подглаве пристальное внимание уделено освещению борьбы за так называемое "Антиохийское наследство". Ведя умелую дипломатическую политику с римскими Папами и предводителями третьего крестового похода, царь Левон подготовил почву для объединения Антиохии. Конфликт осложнился вовлечением в него сопредельных стран и военно-монашеских орденов.

Третья подглава посвящена позиции Католической церкви в конфликте Антиохийского княжества и Киликийской Армении. Нужно учитывать, что участие Рима в войне главным образом было обусловлено стремлением распространить свое влияние на обе стороны. Несмотря на латинское владычество на Антиохийской церковной кафедре, Антиохийские князья давно намеривались освободиться от прямого покровительства Рима и в противовес этому периодически восстанавливали власть греческого православного патриарха города. С помощью армянского короля Рим и намеривался посадить на трон Антиохии послушного протее царя Левона.

Третья глава - "Сложный путь к союзническому партнерству" - состоит из двух подглав. Первую подглаву условно можно разделить на две части. В первой части рассматривается проблема правления в Киликийской Армении антиохийского принца Филиппа. Имея огромное влияние на последнего, антиохийский князь Боэмунд Одноглазый претендовал на армянский трон, что вызвало недовольство местной знати и послужило поводом для дальнейшей конфронтации. Во второй части рассматриваются радикальные изменения в отношениях Сиса и Антиохии,

обусловленные геополитическими сдвигами как регионального, так и международного характера, связанные с монгольскими и мамлюкскими завоеваниями.

Во второй подглаве представлены взаимоотношения Антиохийского княжества и Киликийской Армении в ситуации большой войны между монголами и мамлюками. Далеко идущие намерения этих двух сил поставили под вопрос существование христианских стран региона, что естественным образом подталкивало к сотрудничеству киликийского и антиохийского дворов. Первые победы монголов привели к созданию на выгодных для Армянского царства и Антиохийского княжества условиях коалиции во главе с монголами, но впоследствии инициатива перешла к мамлюкам, которые в 1268 г. взяли Антиохию, тем самым провозглашая политику уничтожения христианских государств побережья восточного Средиземноморья.

В заключении изложены основные выводы и положения исследования.

VAHE G. AVETISYAN

MILITARY - POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE PRINCIPALITY OF ANTIOCH AND CILICIAN ARMENIA (1098-1269)

The Dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of "World History, International Relations" 07.00.02.

**The Defense of the Dissertation will take place at 15:00, on December 27th of 2016 at the Meeting of Specialized Council 006 acting at the Institute of Oriental Studies of NAS RA
Address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av., 24/4**

SUMMARY

The subject of the current dissertation research is the problem of detection of the main stages of the military political relationships between Antiochian Principality and Cilician Armenia by isolating them from the general history of the Middle East in 11th-12th cc.

The issues related to the crusades, the eastern policy of the Byzantine Empire in the 10th-12th cc. and various processes connected with them have always remained in the center of attention of both Armenian and foreign historians. The problem of the crusades arouses great interest amongst scientists as it represents one of the most crucial topics in studying Medieval History. The crusades have had epochal effect on many nation besides the Middle East.

The main sources of the work are chronicles and annals of medieval authors. The works and articles of Armenian and foreign scholars have been applied for the scientific comparative and critical analysis. The dissertation comprises an introduction, three heads, a conclusion, the list of the used sources and literature.

The **introduction** describes the relevance and importance of the work, identifies goals and objectives of the research, scientific novelty, chronological framework, the chosen methodology, as well as it gives a brief overview of the used sources and literature.

The first head called **"The Middle East at the turn of 11th-12th centuries. The formation of Crusaders states"** It consists of three sub-chapters. The first sub-chapter briefly illustrates the international situation of the countries in the Eastern Mediterranean in the second half of the 11th century. In this context, particular attention is paid to explaining the specific features of governmental, legal, hierarchical systems within the newly formed political units, which were formed as a result of Turkish invasions and Crusades, as well as their interaction with the Byzantine and Armenian feudal traditions. Under the conditions of constant complaints of Constantinople to all the countries in the region, these problems acquired a paramount importance.

It is also important to mention the preconditions and directions of development of political relations between the Crusader States and Cilician Armenian rulers. It is obvious that, being surrounded by hostile Muslim associations, the Armenian population of Cilicia initially sought allies in the face of the Crusaders.

The second subchapter studies the struggle between the Antioch Principality, Byzantine and Armenian princes for the Cilician Plain. Ownership of this region was an essential condition for control over the entire Cilicia due to its geographical location at the crossroads of important sea and land trade routes.

The third sub-chapter presents the eastern campaigns of the Byzantine emperors 1137-1158, who intended to restore the supremacy of Constantinople over Cilicia and

Antioch. Despite their advance, in 1176 the empire was defeated by the Sultanate of Rum and finally moved away from the Middle East. This event changed the balance of power between the Principality of Antioch and Cilician Armenia, providing an Armenian side with the opportunity to claim the control over the Antioch.

The second head of the dissertation entitled "**The relationship between Antioch and Cilicia during the reign of Ruben III and Levon II**" is composed of three subchapters. The first sub-chapter presents the relationships between the countries on the background of the formation of a strong Armenian kingdom and the decline of the principality of Antioch. It is the period when Cilician Armenia reaches the peak of its power and conclusively spreads its influence on the disputed territory in the plains of Cilicia.

In the second subchapter, special attention is paid to the struggle for so-called "Antioch Succession" intelligently conducting diplomatic policy with the Roman popes and the leaders of the Third Crusade, King Levon laid the basis for unification of Antioch. The conflict was complicated by the involvement of neighboring countries and military-monastic orders in it.

The third subchapter is dedicated to the position of the Catholic Church in the conflict of the Principality of Antioch and Armenian Cilicia. It should be kept in mind that Rome's participation in the war was primarily motivated by the desire to extend its influence on both sides. Despite the Latin dominion in the pulpit of Antioch, Antioch princes had for a long time intended to get rid of the direct patronage of Rome, and in contrast, they periodically restored the power of the Greek Orthodox Patriarch in the city. Rome intended to make the obedient protégé King Levon sit on the throne of Antioch with the help of the Armenian king.

The third chapter called "**A sophisticated way to allied partnership**" comprises two subchapters. The first subchapter can be divided into two parts. The first part considers the problem of reign of Prince Philipp over Cilician Armenia. Antioch Prince Bohemond the One-Eyed, who had great impact on Philipp, purported to ascend the Armenian throne in the way that it aroused the discontent of the local nobility and gave rise to the further confrontation. The second part examines the radical changes in the relationship between Sis and Antioch that are caused by geopolitical changes of regional and international character connected with the Mongol and Mamluk conquests.

The second sub-chapter presents the relationship between the principality of Antioch and Cilician Armenia in the situation of a major war between the Mongols and the Mamluks. The far-reaching intentions of these two forces questioned the very existence of the Christian countries in the region, which naturally pushed Cilician and Antiochian courts to cooperate. The first victories of the Mongols led to the creation of a coalition with the Mongols on favourable terms for the Armenian Kingdom and Antiochian principality, but then the initiative passed to the Mamluks, who in 1268 took Antioch, thus proclaiming the policy of destruction of the Christian states on the eastern coast of the Mediterranean.

In **conclusions** the results of the work are introduced and also the main conclusions are carried out.